

GAPNI BO'LAQLARGA AJRATISH NAZARIYASI TADQIQI: YANGICHA YONDASHUVLAR

B.Sh.Sapayeva¹ 

Mas'ul muallif: Sapayeva Barno Shanazarovna, Ma'mun universiteti G'arb tillari va adabiyoti kafedrasida dotsenti, PhD
barno@mamunedu.uz.

e-mail: barno@mamunedu.uz.

Received: 28 Sentabr 2026

Accepted: 03 Oktabr 2026

Published: 08 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Sapayeva, B. S. GAPNI BO'LAQLARGA AJRATISH NAZARIYASI TADQIQI: YANGICHA YONDASHUVLAR / B. S. Sapayeva // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 10, № 1. — B. 247–251.

1. Ma'mun universiteti G'arb tillari va adabiyoti kafedrasida dotsenti, PhD barno@mamunedu.uz.

Annotatsiya. Mazkur maqolada gapni bo'laqlarga ajratish nazariyasining shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari hamda zamonaviy tilshunoslikdagi yangi yondashuvlari tadqiq etiladi. Gapning sintaktik strukturasi aniqlashda an'anaviy grammatik qarashlar bilan bir qatorda, strukturaviy, semantik, kommunikativ va funksional yondashuvlarning o'zaro munosabati yoritiladi. Shuningdek, gap bo'laqlarini aniqlashda sintaktik bog'lanish, grammatik shakl, semantik munosabat, so'z tartibi va kommunikativ vaziyatning ahamiyati tahlil qilinadi. Turli tizimli tillar materiallari asosida gapning formal va mazmuniy tuzilishini kompleks o'rganish zarurati asoslanib, sintaktik birliklarni faqat grammatik mezonlar asosida emas, balki ularning kommunikativ va funksional xususiyatlarini hisobga olgan holda tasniflash masalalari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: gap, gap bo'laqlari, sintaktik tahlil, sintaktik struktura, an'anaviy grammatika, strukturaviy yondashuv, semantik tahlil, kommunikativ sintaksis, funksional yondashuv, so'z tartibi, sintaktik munosabat, grammatik mezon, zamonaviy tilshunoslik.

ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕОРИИ ЧЛЕНЕНИЯ ПРЕДЛОЖЕНИЯ: НОВЫЕ ПОДХОДЫ

Аннотация. В статье исследуются теория членения предложения, основные этапы её становления и развития, а также новые подходы к изучению синтаксической структуры предложения в современном языкознании. Рассматривается взаимосвязь традиционных грамматических представлений со структурным, семантическим, коммуникативным и функциональным подходами. Анализируется роль синтаксической связи, грамматической формы, семантических отношений, порядка слов и коммуникативного контекста в определении членов предложения. На материале разноструктурных языков обосновывается необходимость комплексного изучения формальной и смысловой организации предложения, а также классификации синтаксических единиц с учётом не только грамматических, но и коммуникативно-функциональных характеристик.

Ключевые слова: предложение, члены предложения, синтаксический анализ, синтаксическая структура, традиционная грамматика, структурный подход, семантический анализ, коммуникативный синтаксис, функциональный подход, порядок слов, синтаксические отношения, грамматический критерий, современное языкознание.

A STUDY OF SENTENCE CONSTITUENT ANALYSIS THEORY: NEW APPROACHES

Abstract. This article explores the theory of sentence constituent analysis, its major stages of development, and emerging approaches to the study of sentence structure in modern linguistics. It examines the relationship between traditional grammatical perspectives and structural, semantic, communicative, and functional approaches. Particular attention is paid to the role of syntactic relations, grammatical forms, semantic connections, word order, and communicative context in identifying sentence constituents. Drawing on materials from structurally different languages, the study emphasizes the need for a comprehensive analysis of the formal and semantic organization of sentences. It also highlights the importance of classifying syntactic units not only according to grammatical criteria but also in terms of their communicative and functional properties.

Keywords: sentence, sentence constituents, syntactic analysis, syntactic structure, traditional grammar, structural approach, semantic analysis, communicative syntax, functional approach, word order, syntactic relations, grammatical criteria, modern linguistics.

Kirish . Ma'lumki, an'anaviy grammatikada gap tuzilishini sintaktik tahlil qilish gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laqlarini aniqlash demakdir. Gapning bunday sintaktik tahlili XX asr o'rtalariga qadar yetakchi rol o'ynagan. Shunga qaramay, gapning tuzilishini, uning tashqi tuzilishi va sintaksem tahlillarini sintaktik sathda tahlil qilish uchun yangi yondashuvlarni ishlab chiqish vaqti keldi

Darhaqiqat, har qanday strukturaning taxminiy elementlari mavjud. Ular o'zaro birlashma va sintagmatik bog'lanish asosida faqat ma'lum bir tuzilishga bog'liqdir. Agar biz gapni shu tarzda tahlil qilishni ko'rib chiqsak, an'anaviy tilshunoslikda ba'zi bahsli savollar

ularning qarorlari sifatida qabul qilinishi mumkin. Gap tarkibini an'anaviy yo'l bilan sintaktik tahlil qilish gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklarini aniqlash bilan cheklanadi. Bunday tahlil turi gapning rasmiy tomoniga asoslanadi. Shuningdek, mantiqiy lingvistikada ham struktural ega o'rniga mantiqiy egani va struktural kesim o'rniga mantiqiy kesimni cheklab qoyadi. Ammo bu holda mantiqiy ega bilan mantiqiy kesim va struktural kesim o'rtasidagi farqlovchi xususiyatlar va o'xshashlik aniqlanmasdan qoladi. [1]

Shunday qilib, agar umumiy holatda gapning bosh kelishikdagi ot faqat egani ifodalasa va fe'l kesimni ifodalasa, unda ular bir-biriga o'xshashdir, unda nega tilshunoslar gapning bosh bo'laklarini turli xil atamalar bilan nomlashadi? Bundan tashqari, tilshunoslar tomonidan "kesim" atamasi har xil tushuntiriladi.

Lug'aviy ma'noga ega bo'lgan so'zlar mantiqan ega vazifasidagi so'z bo'lishi mumkin. Bunday holda mantiqiy egani gap tarkibidagi so'zlarning tartibi, yordamchilari, so'z birikmalari yoki shu fikrni ifodalovchi yangi gaplar tuzish orqali ko'rish mumkin.[2]

Bu holda G.L. Kolshanskiy shunday deb yozgan edi: "... tushuncha ma'nosidagi ega qaror qabul qilishda har xil bo'lishi mumkin. Mantiqiy egani turli xil so'z turkumlari gapning sintaktik qismlari sifatida ifodalashi mumkin".

Metodologiya. Kesim mantiqiy egadagi mazmunni tushuntiradi. Kesim, uning ma'nosiga ko'ra mantiqiy egani xarakterlaydi, ya'ni subyekt-agent yoki obyekt funksiyalarida ba'zi hollarda ma'lum son, sifat xarakteristikalarini yuklanishi mumkin. Bu borada A.A. Potebnyaning fikri quyidagicha: "... predikativ bog'lanish – bu aniq fe'lning grammatik shakli". Bu shuni anglatadiki, fe'l shakli prediktsiya bilan almashishi mumkin.

Demak, agar predikativlik predikativ fe'l sifatida qaralsa, unda mantiqiy va grammatik kategoriyalar o'rtasida farq yo'q. Bunday holda A.A. Shaxmatov grammatik va kommunikativ tarkibni farqlashga harakat qilgan, ya'ni "стол стоит в комнате". Bu gapda predikat vazifasidagi "стоит" fe'l, "стоит в комнате" bog'liq kommunikatsiya tarkibi, ya'ni kesim vazifasidadir. "Он высокого роста" kabi boshqa gap turida kesim qatnashmaydi, bunday holatni u noaniq bog'liq tarkib deb atagan. Ammo, xulosa qilish mumkinki, gap tarkibida mantiqiy kesimni ifodalovchi til shakllari mavjud. Boshqa holatda u fikrini rad etadi va "fe'l kesimni o'rganishning haqiqiy va yagona usuli, mening fikrimcha, noto'g'ri" deb yozgan (179-180).[3]

Gapning kesim qismi turli so'z turkumlari bilan ifodalanishi mumkinligi yuqoridan ma'lum bo'lgan. Gapning bosh bo'laklari haqida mavjud bo'lgan ba'zi bahsli fikrlarning sababi shundaki, tilshunoslikda ega va kesimni aniqlashda ma'lum lingvistik usullardan foydalanilmaydi. Ma'lumki, Jigadlo va boshqalar savol berish g'oyasini ilgari surgan yoki so'zlar tartibi yordamida jumla qismlari nazariy va amaliy grammatikalarda aniqlangan.

Natija va muhokama. Tilshunoslarning yuqorida keltirilgan manbalari va g'oyalari shuni ko'rsatadiki, gapning bosh bo'laklari mantiqiy va grammatik bo'laklarga bo'linadi. Grammatik va mantiqiy bo'laklar bir-biri bilan bog'langan, ammo ular bir-biridan farqlovchi xususiyatlarga ham ega. Tilshunoslarning bunday xulosalariga ko'ra, bundan keyin ushbu ikki elementni birlashtirish asosida ma'lum bir tushunchani ifodalovchi ikkita element mavjud, ya'ni ega va kesim.

Demak, tasavvurdagi tushuncha egadir. Ushbu fikrga ko'ra, ikkita gap bo'lagi mavjud, ya'ni mantiqiy egaga mos keladigan ega va grammatik kesimga mos keladigan mantiqiy kesim. Bular faqat ikki bosh bo'lakli yoyiq sodda gaplarga tegishli. Ammo grammatikada boshqa o'ziga xos xususiyatlar mavjud. Masalan, quyidagi gaplarga e'tibor qaratsak: My brother speaks English well – Mening akam inglizcha yaxshi gapiradi. Shunday qilib, har ikkala gapda ham my-mening – aniqlovchi, brother-akam – ega, speaks-gapiradi – predicate, English-inglizcha – to'ldiruvchi, well-yaxshi – hol. Agar ushbu jumla mantiqiy grammatika asosida yoki bevosita tarkibiy qismlar asosida tahlil qilinsa, ular ikkita katta qismga bo'lingan, ya'ni my brother – mening akam and speaks English well – inglizcha yaxshi gapiradi. Bunday holda, tushuncha ikki hokim so'z bilan ifodalanadi (my brother, mening akam) va tobe bo'laklar (speaks English well – inglizcha yaxshi gapiradi).[4]

Ma'lumki, gapning sintaktik bo'linishi mantiqiy bo'linish bilan ham bog'liq, ammo u bilan teng emas, ya'ni u bilan aynan bir xil emas. Ehtimol, mantiqiy tuzilish grammatik tuzilish bilan bir xil bo'lishi yoki bir xil bo'lmasligi mumkin. Ma'lumki, gapning bosh bo'laklari ega va kesim, va ikkinchi darajali bo'laklari to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol. Gapning ikkinchi darajali bo'laklari tasnifi gapning mazmuni va uning tarkibi bilan bog'liq bo'lib, ular ba'zi semantik va leksik-grammatik belgilarga asoslanadi. Gapning ikkinchi darajali bo'laklari tushunchasini rus tilshunosligida ikki lingvistik maktabning tilshunoslari har xil ko'rib chiqmoqdalar.[5]

Ba'zi tilshunoslar gapning ikkinchi darajali bo'laklari mantiqiy-grammatik printsip asosida ajratish va leksik birliklarning ma'nosiga va ularning o'zaro munosabatlariga qarab savol qo'yishayotgan bo'lsalar boshqa maktab vakillari so'z turkumlari va gap bo'laklarining mutanosibligini morfologik printsipi asosida tayyorlagan.

Nazariy mulohazalar asosida sintaksisni rivojlantirishga qimmatli hissa qo'shgan bo'lishiga qaramay, yuqorida tilga olingan lingvistik maktablarning vakillari gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklari, ularning printsiplari va ularni ilmiy tadqiqot qilishning lingvistik usullarini yetarlicha aniqlay olmadilar. Shuning uchun ham rus tili materialidagi quyidagi ilmiy nuqtai nazarining ahamiyati katta: "gapning ikkinchi darajali bo'laklari (aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol) mavjud bo'lib, ularni gap tarkibida va leksik birliklar orasidagi bog'lanishni aniqlashda, gap sun'iy ravishda sxemaga tushadi. Ushbu nuqtai nazar, uning tarkibidagi gapning ikkinchi darajali bo'laklarini belgilaydi.[6]

Jahon tilshunosligining barcha amaliy va nazariy yo'nalishlarida gap qurilmasini bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratib tahlil qilish keng tarqalib, ta'lim tizimining hamma bosqichlariga tatbiq qilingan. Bu an'ana ayniqsa, sobiq ittifoq davrida o'rta va oliy ta'lim muassasalarida keng ko'lamda tarqalgan edi.

Bu borada ayrim ingliz tilshunos olimlarining fikrlariga e'tibor qilsak, ular faqat egani farqlab, gapning boshqa bo'laklarini kesim tarkibiga qo'shib yuborishga intilganliklari ayon bo'ladi. "The reporter gave the lady a present" gapida

"the reporter" bo'lagini ega, "gave the lady a present" tuzilmasini esa kesim va uning tarkibidagi "the lady" elementini ichki komponent, "a present" elementini tashqi komponent deb tahlil qilsa, P. Roberts esa gap tarkibida ishtirok etgan birliklarni ularning morfologik ifodasiga ko'ra modellashtiradi.[7]

Yana bir guruh tilshunoslar faqat bosh bo'laklarni e'tirof qilib, ikkinchi darajali bo'laklarga nisbatan "modifiers" atamasini ma'qul ko'rib, morfologik jihatdan quyidagicha tasniflaydi: a) attributive adjective modifiers, which modify a noun or a pronoun; b) objective modifiers, which modify a verb, an adjective or an adverb; c) adverbial modifier, which modify a verb, an adjective or another adverb. R.V. Zandvort esa ikkinchi darajali bo'laklarni "adverbial adjuncts" deb ataydi.[8]

Qayd qilingan fikrlardan ma'lumki, gapning bosh bo'laklari to'liq e'tirof etilgan bo'lishiga qaramasdan, ikkinchi darajali bo'laklar masalasida tilshunoslar hanuzgacha biror bir tugal fikrga kelgan emas.

Bu borada rus tilshunosligida ikki xil yondashuv ko'zga tashlanadi: F.I. Buslaev va M.V. Badxenlar, logik-grammatik tamoyildan kelib chiqib, ma'noga qarab so'roq qo'yish hamda sintaktik birliklarning o'zaro bog'lanish usullarini aniqlashdan kelib chiqsa, boshqalari morfologik ifodalanish usuliga tayanib, so'z turkumlarining gap bo'laklariga mutanosibligini inobatga olgan holda fikr yuritishni ma'qul ko'radilar.[9]

Ayrim tadqiqotchilar an'anaviy sintaktik atamalar, ya'ni "to'ldiruvchi", "aniqlovchi", "hol" kabilar o'rniga boshqa atamalardan foydalanishni tavsiya qiladi. Masalan, T.S. Kirillova o'zining monografik ishida ularni "семантические распространители" (semantik kengaytiruvchilar) ga ajratib tahlil qilishni tavsiya etadi: Uning ta'rificha, "semantik kengaytiruvchilar semantik obyekt, semantik atribut, semantik adresat, hol va aniqlovchi kabi kengaytiruvchilarga ajraladi". V.A. Beloshapkova esa gap bo'laklarini "главные" va "неглавные" turlariga ajratib tahlil qilishni tavsiya qiladi. Uning fikricha, "главные" – gapning predikativ asosini tashkil etuvchilar, "неглавные" – gapning predikativ qismiga kirmaydigan birliklar bo'lib, ular, o'z navbatida, ikkiga bo'linishini, ya'ni gapning struktur sxemasiga kiruvchilar va gapning struktur sxemasiga kirmaydiganlarga taqsimlanadi.[10]

Ta'kidlash joizki, har bir gap qurilmasining o'ziga xos birliklari mavjud bo'lib, ular faqat shu qurilma doirasidagina o'zaro assotsiativ va sintagmatik aloqada bo'ladi. Masalaga shu jihatdan qaraganda, an'anaviy sintaksisdagi ayrim bahstalar masalalar oydinlashishi mumkin. Mantiq yo'nalishidagi tilshunoslar gap tarkibidagi sintaktik birliklarni, ya'ni ega o'rniga "subyekt", kesim o'rniga "predikat" kabi lingvistik atamalarni qo'llab, gap qurilmasini tahlil qilishni tavsiya etadi. Lekin bu borada ega bilan subyekt, kesim bilan predikatning o'xshashlik hamda farq qiluvchi tomonlari qator muammolarga yo'l ochib berishini e'tibordan chetda qoldiradi.

Masalan, rus tili va mantiq munosabatlari bilan shug'illangan olim F.I. Buslaev "... tilda egaga bosh kelishik shaklidagi kelgan ot mos keladi.... ba'zan ega va kesim boshqa so'z turkumlari bilan ifodalanadi, lekin har holda ega vazifasidagi birlik ot ma'nosini, kesim funksiyasidagi so'z esa fe'l ma'nosini oladi" degan fikrni bildiradi. Bu fikrdan shunday xulosaga kelish mumkinki, gap tarkibida ega har doim bosh kelishikda kelib, faqat subyektni ifodalasa, kesim, o'z navbatida, fe'l bilan ifodalanib predikat vazifasini bajararganda, ularda o'xshashlik mavjud bo'ladi. Unda bosh bo'laklarni har xil atamalar bilan atashga nima majbur qiladi, degan savolning tug'ilishi tabiiydir. Bundan tashqari, tilshunoslikda "predikat" atamasi bir necha izohlarga ega. Masalan, G.A. Lobonova predikatni ontologik aspektida belgi sifatida, mantiqiy aspektida esa ma'lum bir vazifa sifatida namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. A.A. Shaxmatovning ta'kidlashicha: "...psixologik subyekt tasavvur kabi aniqlanadi, u o'z tabiatiga ko'ra, predikat tomonidan ifodalgan ijroning hokimidir". Bu bilan tilshunos predmet nomi gapda har doim o'zi bilan birikib keladigan fe'lga yoki sifatga nisbatan ega vazifasini bajarishini ta'kidlamogda. Demak, predmet haqida bildirilgan fikr-predikat tomonidan anglashilgan psihologik subyekt, belgi haqida yuritilgan fikr esa psihologik predikat bo'lib qolaveradi. Bu haqida A.A. Peshkovskiy shunday deb yozadi: "...agar kesim ish-harakatning predmet tomonidan bajarilishini anglatasa, ega esa harakatni bajaruvchi predmetni bildiradi".[11]

A. Nurmonovning fikricha, sistem tilshunoslikda gapning struktur elementlari gap bo'laklari yoki sintaktik pozitsiya, propozitiv strukturasi elementlari obyektiv reallik strukturasi nisbatan izomorflik, kommunikativ (aktual) strukturasi tema (ma'lum) va rema (yangi), modal strukturasi esa obyektiv va subyektiv munosabatlar nuqtai nazaridan o'rganiladi.

Gapning lingvistik tabiati haqida N.Q. Turniyozovning quyidagi fikrlarini eslatish joiz: "...dastlabki paytlarda gap haqida bildirilgan barcha fikrlar sof mantiqiy qoidalarga asoslangan edi. Buning ta'sirini bugungi kunda gap strukturasi subyekt va predikat munosabatida shakllanishi xususida berilayotgan mulohazalarda ko'ramiz. Subyekt va predikat tushunchalarining mantiqiy kategoriyalar ekanligi izoh talab qilmaydi, albatta. Hozirgi paytda biz foydalanayotgan ega va kesim tushunchalari ham ana shu subyekt va predikatning kalkalashtirilgan ko'rinishidir. Gapning ikkinchi darajali bo'laklarini tashkil etuvchi to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol kabi tushunchalar ham sof grammatik kategoriyalarni taqozo etmaydi. Ular semantik nuqtai nazardan ahamiyat kasb etadi. Ana shulardan kelib chiqib, ayni paytda amalda bo'lgan gapning sintaktik strukturasi tahlili bilan bog'liq bo'lgan barcha masalalarni izohtalab deb bilamiz".

Yuqorida qayd qilganimizdek, instrumentallik kategoriyasi ikkinchi darajali bo'laklar ko'lamida o'rganilib, ayrim grammatikalarda ta'kidlanishicha, "... fe'lga qaram bo'lgan ikkinchi komponent – holning tasnifi to'ldiruvchilikka nisbatan mavhum va noaniqdir". Tadqiqotchilar holning ravishlar, ot, fe'lning shaxssiz shakllari, predikativ birlikka tobe elementlar yordamida ifodalanishi ko'rsatish bilan cheklanadilar. O.I. Moskalskaya esa matnda fikrni bayon etishda makon va zamonning namoyon bo'lishi haqida to'xtalsa-da, instrumentallikning ifodalanishida qatnashadigan variantlari borasida aniq fikr bildirmaydi.[12]

Umuman instrumentallik kategoriyasi ikkinchi darajali bo'laklar doirasida, ya'ni hol va to'ldiruvchi qamrovida qaralib, u alohida kategoriya sifatida ajratilmaydi, chunki hol va to'ldiruvchini ajratishda qator muammolar mavjud. Masalan, "Ingliz tili nazariy grammatikasi" darsligi mualliflari "hol – gap bo'lagi bo'lib, kesimga hamda aniqlovchiga yoki

boshqa bo'laklarga dahldor bo'lib, odatda, u harakat belgisini yoki belgining belgisini ifodalaydi" deb hisoblaydi.

Yuqorida qayd qilingan fikrlar, gapning sintaktik tahliliga turlicha yondashuvlar tarqalganidan guvohlik beradi. Ularni biroz umumlashtirgan holda aytish mumkinki, har bir gap bo'lagining morfologik va sintaktik xususiyatlari o'rganilganda, ularning qanday so'z turkumi bilan ifodalanishi, leksik birliklarning qanday shaklda bo'lishi va qanday sintaktik aloqa asosida boshqa birliklar bilan bog'lanishi inobatga olinadi. Ammo sintaktik aloqalar hozirgi zamon tilshunosligida bahstlab masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Aksariyat olimlar sintaktik aloqalar sifatida moslashuv, bitishuv va boshqaruvni e'tirof etishgan. Ushbu aloqalar universal xarakterga ega emas, chunki gapning sintaktik sathidagi tahlili jarayonida ular umuman nazardan chetda qoladi. Binobarin, moslashuv asosan morfologik sathda ko'zga tashlansa, bitishuv va boshqaruv, o'z navbatida, leksik sathda namoyon bo'ladi. Ba'zi tilshunoslarning izohlashicha, sintaktik va predikativ bo'lmagan sintaktik aloqalarga bo'linadi. Predikativ va predikativ bo'lmagan so'z birikmalari grammatik jihatdan bajaradigan funksiyalarga qarab farqlanishiga asosan predikativ so'z birikmasi gap tarkibida ikki grammatik funksiyani, ya'ni predikativlikni va modallikni ifodalaydi. Nopredikativ so'z birikmalarida esa moslashuv, boshqaruv va bitishuv kabilar sintaktik aloqa sifatida ishlatiladi. Bu masala anchagina bahstlabdir. Ayrim tilshunoslar ushbu aloqalar o'rniga valentlik atamasini qo'llab, uni sintaktik valentlik, semantik valentlik va leksik valentliklar turlariga ajratib qarashni afzal ko'rishadi. Ba'zi tadqiqotchilar "aloqa" va "munosabat" atamalariga oydinlik kiritishga harakat qilishadi: "... gap tarkibida so'zlarning o'zaro bog'lanishi sintaktik munosabatni vujudga keltiradi, bog'langan qo'shma gap, ergashgan qo'shma gap, bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplar o'rtasidagi o'zaro ta'sir sintaktik aloqani hosil qilsa, yuqorida sanab o'tilgan qo'shma gap turlarining har biri tarkibida til unsurlarining o'zaro ta'siri sintaktik munosabatni ro'yobga chiqaradi. Qo'shma gap bir sistemani hosil qilsa, uning turlari esa ushbu sistemaning strukturasini tashkil qiladi. Sistemani hosil qilgan strukturalarning o'zaro ta'siri "grammatik aloqa"ni, har bir struktura tarkibidagi unsurlarning o'zaro ta'siri "grammatik munosabat"ni taqozo etadi.[13]

Yuqorida keltirilgan mulohazalarga e'tibor qaratilsa, moslashuv morfologik sathda namoyon bo'lishi, bitishuv va boshqaruv so'z birikmalari doirasida so'zlarning leksik ma'nolariga tayangan holda birikuvini ta'minlashi ayon bo'ladi. Sintaktik munosabat ham so'z birikmalari doirasida namoyon bo'ladi. Valentlik nazariyasi doirasida, "sintaktik valentlik" tushunchasining talqinida R. Asadovning fikriga qo'shilish mumkin. Uning ta'kidlashicha "Sintaktik valentlik deganda ... sintaktik sathda gap qurilmasida sintaktik birliklarning o'zaro aloqalari soniga qarab, bir valentli, ikki valentli, uch valentli elementlarga ajratish mumkinligini e'tiborga olish lozim". Hozirgi paytda prof. A.M. Muxin tomonidan ishlab chiqilgan sintaktik aloqalar turlari (yadro predikativ, yadro bo'lmagan predikativ, subordinativ, koordinativ, appozitiv, introduktiv) qator ilmiy tadqiqotlarda keng ko'lamda qo'llanilmoqda".[14]

Shunday qilib, gap qurilmasining sintaktik tahlili borasida ko'pgina o'z yechimini kutayotgan muammolarning borligiga guvoh bo'lamiz. Gapning bosh bo'laklari hisoblanadigan ega va kesimning sintaktik aloqasi xususiyatlariga qisqacha to'xtalidik, xolos. Ikkinchi darajali bo'laklar muammosi doirasida yanada ko'proq bahstlab masalalar mavjudligi, ular hanuz atroflicha o'rganilmaganligi ma'lum bo'ladi.

Til birliklarining sintaktik tahlili jarayonida tilshunoslar asosan quyidagi lingvistik metodlardan foydalanadi:

- Bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratib tahlil qilish;
- Gap mazmunini tema va rema qismlariga taqsimlash;
- Gap strukturasini bevosita ishtirokchilarga ajratish;
- Derivatsiya imkoniyatlarini aniqlashga yo'naltirilgan tahlil;
- Komponentlarga va sintaksemalarga ajratib tahlil qilish;

Hozirgi vaqtda nutqiy tuzilmalarni o'rganishga pragmatik nuqtai nazardan yondashuv jadal sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda. Sintaksis gap turlari strukturasini, grammatik xususiyatlari va gap bo'laklarining o'zaro munosabatlarini yorituvchi soha bo'lsa, paradigmatika propositsiyaning matndagi muvofiqligini o'rganuvchi fandir. Pragmatik nazariya xususida Sh.S. Safarov shunday ta'kidlaydi: "Pragmatik nazariyalarning mualliflari lingvistik tuzilmalarning strukturasini yoki grammatik xususiyatlarini va munosabatlarini izohlash borasida hech narsa qilmaydilar. Ular matnning propositsiya bilan mos kelishini izohlaydilar".

Demak, pragmatika asosan nutqiy faoliyat va uning bosqichlarini aniqlash bilan shug'ullanadi. Ular uch bosqichdan iborat harakatlar, – lokutiv, illokutiv, perllokutivlardan iborat: 1) lokutiv – nutq ijrosi; 2) illokutiv – so'zlovchi va suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabatlarini ifodalasa; 3) perllokutiv – so'zlovchi nutqining tinglovchiga ta'siri sifatida namoyon bo'ladi.

Ta'kidlash joizki, "muloqot maqsadi oddiygina axborot almashish bilan chegaralanib qolmaydi, axborot uzatishdan "hamkor" ga ta'sir o'tkazish, uni biror narsaga ishontrish, bo'ysundirish, harakatga undash maqsadi kutiladi". Keltirilgan dalillar til hodisalarini tadqiq qilishda rang-barang yondashuvlar mavjudligidan guvohlik beradi. Ushbu masalalarga biz qisman to'xtalidik. Bizning tadqiqotimiz instrumental sintaktik birliklar bilan bog'liq bo'lganligi tufayli, ushbu mavzuning qaysi yo'nalishda, ya'ni struktur sintaksis doirasidami yoki funksional sintaksisda yoritilishi kerakligi haqida qisqacha to'xtalmoqchimiz.

N.Q.Turniyozov struktur sintaksis doirasida gap qurilmalarini tahlil qilishda an'anaviy, distributiv tahlil, bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil etish, transformatsion usullardan foydalanish zarurligini ko'rsatib o'tadi.

Struktur sintaksisning asosiy ish obyekti gap qurilmasi bo'lib, ushbu yo'nalish gap qurilmasidagi sintaktik birliklarning o'zaro sintaktik aloqalarini belgilash, unda ishtirok etgan komponentlarning majburiy (обязательное) va fakultativ pozitsiyalarini aniqlash, hamda har bir gapning funksional-pozitsion modellarini quyidagicha tuzishni tavsiya etadi:

SP: The bird sings.

SPc: He is a boy.

SPO1: The hunter killed a deer.

SPO2O1: Albert gave him a book.

SPO1 Compo: He painted the door white.

There PS: There is a book on the table.

Gap qurilmasini bunday modellashtirish usuli an'anaviy grammatikalardagi gapning sintaktik tahlilidan go'yoki farq qilmaydi. Bu borada A.M. Muxinning diqqatga sazovor fikrlari mavjud: "Til tizimining sintaktik sathi tahlil jarayonida struktur sintaksis yetakchi o'ringa chiqadi. Uning asosiy vazifalaridan biri mavjud sintaktik aloqalar negizida sintaktik birliklarini ajratishdan iboratdir. Eng keng tarqalgan gap turlari strukturasi, avvalambor, yadroviy predikativ aloqa faollashib, uning asosida gapning struktur markazini tashkil qiluvchi va an'anaga binoan kesim va ega terminlari bilan belgilanadigan yadroviy komponentlar ajraladi. Ushbu bir-birini taqozo etuvchi bo'laklarning munosabatini yunksion va komponent modellarda aks ettirish mumkin".

Demak, A.M. Muxinning ta'rificha, gapning struktur tahlili gap tarkibida ishtirok etgan sintaktik birliklarning o'zaro sintaktik aloqalarini aniqlash va ularni yunksion modelda izohlash va o'sha sintaktik birliklarning differensial sintaktik belgilarini va morfologik ifodalanish xususiyatlarini komponent modellar yordamida ko'rsatib berishdan iborat.

Funksional sintaksisning o'rganish obyekti nimalardan iborat bo'lishi kerakligiga birinchi bor e'tibor qilgan olim rus tilshunosi A.M. Peshkovskiydir. Keyinchalik XX asrning 70-80 yillarida Ch. Fillmorning "Delo o'padeje" maqolasida sintaktik semantika haqidagi nazariya yaratildi. Rus tilshunosligida sintaktik qurilmalarni semantik jihatdan tahlil qilish tamoyillarini T.P. Lomtev, N.D. Arutyunova, Yu.S. Stepanovlar ishlab chiqishga harakat qildilar. Ammo A. Kiklevich gap qurilmasini sintaktik-semantik nuqtai nazaridan tahlil qilishda propozitsiya tushunchasidan foydalandi.

A.M. Muxinning e'troficha, "Gap qurilmasining funksional tahlili muammosi asosan o'tgan asrning 90-yillarida struktur sintaksisga teskari yo'nalishda shakllandi. Struktur sintaksis yo'nalishida gaplarning ichki aloqalar zamirida yuzaga keladigan tuzilishini o'rganish va ularni komponentlarga ajratish nazarda tutiladi. Sintaksemalar esa kichik funksional sintaktik birliklar sifatida, sintaktik-semantik belgilariga nisbatan farqlanadi va paradigmatic ko'rsatkichlariga nisbatan guruhlanadi".

Demak, olimning e'tirofiga binoan, gap qurilmasini funksional sintaksis nuqtai nazaridan tahlil qilganda gap tarkibida ishtirok etgan sintaktik birliklarning differensial sintaktik-semantik belgilarini paradigmatic planda aniqlash zarurligi birinchi darajali ahamiyatga ega.[15]

Xulosa. Ko'rinadiki, gap qurilmasi struktur sintaksis doirasida, ya'ni komponentlarga ajratib tahlil qilinsa, funksional sintaksisda esa gap tarkibida ishtirok etgan birliklarni sintaksemalarga ajratib tahlil qilish zarur bo'ladi. Struktur sintaksis va funksional sintaksis bir-biri bilan bog'liq bo'lib, ular gap tahlili mundarijasiga ko'ra bir-birini to'ldiradi.

Gap qurilmasini komponentlarga ajratib tahlil qilish gapning tashqi (surface) qurilmasini tashkil etsa, funksional sintaksis yordamida sintaksemalarga ajratib tahlil qilish gapning ichki (deep) qurilmasi deb talqin qilinishi mumkin. Sintaksis nazariyasida gapning tashqi va ichki qurilmalari tushunchasi tilshunoslarda o'rtasida ancha munozarali masalalardan hisoblanadi. Ishning keyingi qismlarida xuddi shu masalalar muhokamasi rejalashtiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] F. I. Buslaev, Historical Grammar of the Russian Language. Moscow, Russia: Uchpedgiz, 1969, 394 p.
- [2] N. S. Valgina, Syntax of the Modern Russian Language. Moscow, Russia: Agar, 2000, pp. 340-382.
- [3] G. V. Kolshansky, Logic and Structure of Language. Moscow, Russia: Vysshaya Shkola, 1965, 240 p.
- [4] O. I. Moskalskaya, Grammar of Text. Moscow, Russia: Vysshaya Shkola, 1981, 183 p.
- [5] A. M. Mukhin, Functional Syntax. St. Petersburg, Russia: Nauka, 1999, 184 p.
- [6] A. A. Potebnya, Thought and Language. Moscow, Russia: Pravda, 1965, 228 p.
- [7] A. M. Peshkovsky, Russian Syntax in Scientific Interpretation, 7th ed. Moscow, Russia, 1956, 226 p.
- [8] Sh. S. Safarov, Principles of Systemic-Semantic Analysis of Syntactic Units. Tashkent, Uzbekistan: Tashkent State Pedagogical Institute, 1983, 98 p.
- [9] N. Q. Turniyozov, Introduction to the Structural Syntax of the Uzbek Language. Samarkand, Uzbekistan: Samarkand State University, 1989, 76 p.
- [10] J. Firbas, "Functions of the question in the process of communication," Questions of Linguistics, no. 7, Moscow, USSR: Academy of Sciences of the USSR, 1972, pp. 87-102.
- [11] A. A. Kholodovich, "Toward a typology of word order," Scientific Reports of Higher Education: Philological Sciences, no. 3, Moscow, USSR, 1966, pp. 3-6.
- [12] V. S. Khrakovsky, "Passive constructions: Definition, meaning, calculation, and typology," in Problems of Semantics. Moscow, Russia: Nauka, 1974, pp. 127-135.
- [13] A. A. Shakhmatov, Syntax of the Russian Language. Leningrad, USSR: Uchpedgiz, 1941, 311 p.
- [14] L. Tesnière, Elements of Structural Syntax. Paris, France: Klincksieck, 1959, 670 p.
- [15] R. Jakobson, "Closing statement: Linguistics and poetics," in Style in Language, T. A. Sebeok, Ed. Cambridge, MA, USA: MIT Press, 1960, pp. 350-377.